

AKCENTI ILI NEUME U KIJEVSKIM LISTIĆIMA?

Olga NEDELJKOVIĆ, Beograd

Općenito je mišljenje da znakovi za akcenat u staroslavenskim rukopisima ne postoje. Tako Fortunatov kaže da »se naglasak riječi nije označavao u staroslavenskim tekstovima i prema tome nama nije sigurno poznato mjesto akcenta u staroslavenskim riječima. U našem konvencionalnom izgovoru mi obično stavljamo naglasak tamo gdje ga nalazimo u ruskom jeziku; tamo gdje u ruskom jeziku nema odgovarajuće riječi, mi se oslanjamo na tradicionalan izgovor crkvenoslavenskog jezika«. ¹ Karskij u »Slavenoruskoj paleografiji« napominje da bi se u staroslavenskom pismu pored drugih elemenata preuzetih iz grčkog pisma mogla očekivati pojava akcenata, ali da mi toga začudo ne vidimo i pretpostavlja da je napuštanje sistema znakova za akcenat moglo da bude izazvano postojanjem razlika u akcentuaciji u raznim slavenskim jezicima već u staroslavensko doba, t. j. u IX—XI vijeku. ² Diels dopušta da je u slavenskom pismu prvobitno možda postojao neki sustav akcenata sličan onome u grčkom jeziku, ali se to vremenom zatrla. »Podražavanje grčkih akcenatskih sistema, najzad, i ne pokušava se u našim staroslavenskim rukopisima uopšte. Izuzetak čine Kijevski listići sa svojim vrlo neobičnim, teško razumljivim sistemom tonskih znakova, možda znakova za dužinu . . . Nijedan drugi staroslavenski rukopis ne pokušava da obilježi naglašeni slog; nasuprot tome preuzimaju se znakovi grčkog akcenata na besmislen način u već nespretni sistem spiritusa.« ³

Nadredni znakovi Kijevskih listića privukli su na sebe pažnju već prvih izdavača. Tako *I. Sreznjevski*, koji je smatrao Kijevske listiće moravskim spomenikom X—XII vijeka, upozorava da »su na vokalima stavljani znakovi spiritusa i akcenti, ili pak dužine, ali nedosljedno«. ⁴ Specijalni studij akcenata u ovom spomeniku započeo

¹ *F. F. Fortunatov*, *Izbrannye trudy*, t. II, Moskva 1957, str. 21.

² *E. F. Karskij*, *Slavjanskaja kirillovskaia paleografija*, Lenjingrad 1928, str. 227.

³ *P. Diels*, *Altkirchenslavische Grammatik I*, Heidelberg, 1932, 51.

⁴ *I. I. Sreznjevskij*, *Svedenija i zametki*, № 77.

je 1901 godine kad su istovremeno izašle dvije nezavisne studije o njima — N. Grunskog i N. Karinskog. U vezi sa zapažanjima A. Soboljevskog o akcentovanju staroslavenskih stihova na bazi Konstantinove Azbučne molitve, Azbučne molitve Jaroslavskog Zbornika i Pohvale caru Simeunu, odakle se mogu izvoditi zaključci o mjestu staroslavenskog akcenta u dosta velikom broju riječi,⁵ Grunski je objavio kratak članak o pitanju akcenta u staroslavenskim spomenicima, gdje je protumačio znakove akuta u Kijevskim listićima kao znakove za naglasak, dok u slučajevima gdje se takvi znakovi javljaju po dva, a katkada i po tri na jednoj riječi, oni označavaju dužinu vokala koju je trebalo istaknuti pri melodijskom čitanju teksta u crkvi.⁶

U većem članku *Karinskog* posvećenom specijalno akcentima Kijevskih listića, ustanovljena su tri znaka: ´, ˘ i ˆ. Karinski misli da su oni posuđeni u staroslavenske tekstove iz grčke ortografije i da u ovom tekstu imaju akcenatsku funkciju. Međutim prilikom stavljanja tih znakova za akcentat pisari su se rukovali ne tadašnjim živim izgovorom riječi, već izvjesnim konvencionalnim pravilima koja su usko vezana za grčki pravopis. Ipak dopušta da je postojao i uticaj živog govora, ukoliko akcenti K. l-ća pokazuju izvjesnu sličnost s mjestom naglasaka u današnjim bugarskim i ruskim govorima. Posebna je pažnja posvećena upotrebi cirkumfleksa nad krajnjim poluglasnikom ѣ u genitivu plur. (pored druge upotrebe) — većinom nad ѣ, и (і), ѣи i ѣ: Karinski pretpostavlja da su akcenti stavljeni na ovom mjestu još u ono vrijeme kad se na kraju riječi izgovarao akcentovani ѣ⁷

U nastavku ovih prvih zapažanja Karinskog i Grunskog o akcentima Kijevskih listića izašla su 1904 g. dva velika rada posvećena studiju oba najstarija češka glagoljska spomenika, Kijevskih listića i Praških fragmenata — V. Vondraka u Pragu i N. Grunskog u Jurjevu. Vondrak je prihvatio gledište da izvjesni znakovi u K. l-ma označavaju akcente, te je na osnovu tih naglasaka konstruisao svoju hipotezu o porijeklu ovog spomenika. Prihvativši Jagićevu misao da je prvobitan tekst nastao na panonsko-slovenačkom terenu i da čehizmi u tekstu pripadaju tek Čehu prepisivaču, Vondrak je pret-

⁵ A. I. Soboljevskij, *Čerkovnaslovjanskite stihotvorenija ot IX—X vek i tehnoto značenje za čerkovnoslavjanskija ezik* (Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina 1900).

⁶ N. K. Grunskij, *K istorii udarenij v pamjatnikah drevne-cerkovno-slavjanskogo jazyka* (Russkij Filologičeskij vestnik, t. XIV, 1901), str. 32—34.

⁷ N. Karinskij, *Ob udarenijah v Kievskih glagoličeskikh otrvykah* (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. AN, VI, 1901, kn. 3, str. 281—289).

postavio da taj Čeh nije radio u svojoj domovini, već na srpsko-hrvatskom teritoriju: tu su njegov prijepis sredinom X vijeka kopirala dva Srbina koji su ostavili tragove svog jezika, posebno u zago-netnom znaku dužine nad krajnjim **ѣ** u genitivu plurala. Pored argumentacije koju je svojedobno Jagić iznio u korist pretpostavke o slovenačkom podrijetlu teksta, Vondrak vidi glavni dokaz toga u sistemu nadrednih znakova, koji je po njemu analogan znakovima Brižinskih (Frajzingenskih) fragmenata — slovenačko-latiničkog spomenika nastalog u sredini X vijeka. Znakovi akcenata u Brižin-skim odlomcima (kojima je Vondrak posvetio pažnju već u svom izdanju tog spomenika 1896 g.)⁸ preuzeti su iz tadašnjeg staronje-mačkog pravopisno-grafičkog sistema. Tamo je takav sistem uveo Hrabanus Maurus (776—856), i to upotrebu cirkumfleksa za oznaku dužine naglašenih i nenaglašenih vokala, a akuta nad kratkim voka-lom kad je trebalo naglasiti kratki slog. Sporadički cirkumflesi nad dugim vokalom često se javljaju u rukopisima IX i X vijeka, a u sistematsku upotrebu uvedeni su kod Notkera († 1022): kod njega je svaki kratki naglašeni vokal obilježen akutom, a svaki naglašeni dugi — cirkumfleksom, dok se cirkumfleks javlja često i nad sporednim dugim slogovima. Isti sistem nalazi Vondrak u Brižinskim odlomci-ma i u Kijevskim listićima. U K. 1-ma znak akuta, kao u njemačkim rukopisima, označava naglasak nad kratkim vokalom; smještaj tih znakova nad riječima u ovom spomeniku odgovara sadašnjoj slove-načkoj akcentuaciji. Za znak gravisa Vondrak ukazuje da se on javlja nad posljednjim slogom, ali osobito često dolazi nad jedno-složnim riječima i posebno nad enklitikama. Znak gravisa ponekad se javlja i u staronjemačkim rukopisima, ali tek sporadično i ne na posljednjem slogu; zato Vondrak pretpostavlja da je kod uvođenja ovog znaka odigrao ulogu grčki utjecaj. U predlošku su prema grč-kom uzoru stajali znakovi gravisa, pa su ih prepisivači X vijeka bez pravog razumijevanja i nesistematično prenijeli u svoj prijepis. Znakove **^** i **ˇ** Vondrak smatra za paralelne varijante-oznake za du-žinu, i to da znak **^** stoji nad posljednjim slogom, a znak **ˇ** nad osta-lim slogovima. Pojava znaka **^** nad posljednjim **ѣ** u gen. plur. tumači se kao srbizam: tu se dugi poluglasnik pojavio kao rezultat kontrak-cije fleksije gen plur. teme-i, slično **РАБѢѢ**, **СНЛѢѢ**, kako to nalazimo u srpskim tekstovima XIII—XIV vijeka.⁹ Kritika je predbacila Von-

⁸ Václav Vondrák, *Frisinské památky*, Praha 1896, str. 35 i d.

⁹ V. Vondrák, *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohe-mismech v starších církevněslovanských památkách vůbec*. V Praze 1904.

drakovu radu nesistematičnost u obradi, proizvoljnost u pretpostavkama i neispravnost u tumačenju pojedinih lingvističkih pojava. Kuljbakin se posebno nije složio s hipotezom o staronjemačkom podrijetlu akcenatskog sistema Kijevskih listića (staronjemačkom cirkumfleksu $\hat{\ } za dužinu ne odgovara u Kijevskim listićima taj znak već $\check{\ }); nije se složio s time da naglasci obilježeni akutom predstavljaju specifičnu slovenačku akcentuaciju, pošto predstavljaju mjesto starog praslavenskog akcenta te jednako vrijede za akcenat i u ruskom, češkom i srpskom jeziku; posebno se oborio na pretpostavku o dugom poluglasniku $\bar{\ } u gen. plur., čija se pojava u X vijeku nalazi u kontradikciji s utvrđenom činjenicom da su krajnji poluglasnici već u staro doba postali neslogovni.¹⁰$$$

Grunski je nakon svojih prvih zapažanja iz 1901 g. nastavio sistematski studij Kijevskih listića. Svoje rezultate iznio je u međuvremenu na diskusiji u Jagićevu seminaru u Beču, te ih je objavio u svojoj magisterskoj disertaciji koja je izašla 1904 g. (Prvi dio, posvećen nadrednim znakovima, izašao je kao separat već 1903 g.). Upoređujući nadredne znakove Kijevskih listića sa znacima u drugim staroslavenskim glagoljskim i ćirilskim spomenicima, *Grunski* pokazuje da su po svojim oblicima znakovi K. l-ća najstariji i da imaju mnogo sličnog sa znacima grčkih rukopisa VIII—IX vijeka. Kod upotrebe spiritusa, za razliku od drugih staroslavenskih spomenika gdje oni dolaze u raznim funkcijama, *Grunski* nalazi u K. l-ma jedan sistem, koji se doduše već razlikuje od grčkog, ali ima svoju pravilnost. Isto tako i kod upotrebe znakova za akcenat u K. l-ma konstatuje se svojevrсна primjena grčke grafike na slavenskom području. Najčešće dolazi znak oštrog naglaska $\acute{\ } — akut koji je očevidno preuzet iz grčkog pravopisa. U većini slučajeva on stoji na mjestu gdje ga moramo očekivati, naime u riječima koje su preuzete iz grčkog, odnosno u riječima gdje označeni akcenat odgovara praslavenskom naglasku. Međutim ima i riječi u kojima znak akcenta stoji na neočekivanom mjestu, i tu *Grunski* navodi analogije iz drugih spomenika, napose iz južnoslavenskih, kao i iz današnjih južnoslavenskih dijalekata. Posebnu poteškoću zadaju riječi nad kojima stoje po dva pa i po tri akuta: tu *Grunski* pretpostavlja u jednu ruku mogućnost nesigurnosti kod pisara u akcentovanju riječi, a u drugu ruku i mogućnost obilježavanja glavnog i sporednog naglaska. Mnogo rjeđe dolazi znak teškog naglaska $\grave{\ } gravis, koji je u odnosu na oblik takođe preuzet iz grčke grafike, ali se upotrebljava ne samo kao gra-$$

¹⁰ S. Kul'bakin, Recenzija u *Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. AN*, t. X, 1905, kn. 4, str. 320—338.

fičko podražavanje grčkome. U većini slučajeva znak gravisa dolazi iznad jednosložnih riječi — \grave{a} , \grave{n} , \grave{t} , \grave{s} , \grave{i} , \grave{h} , \grave{t} . Kao i oštar naglasak — (napr. u riječi \grave{n} i dr.) ovaj znak mogao je imati ne samo ulogu naglasaka u riječi, već i značenje znaka za obilježavanje logičkog akcenta, kao što se to javlja na primjer u jevrejskim rukopisima. Kod mnogosložnih riječi (kao i u grčkim tekstovima) pored gravisa javlja se na posljednjem slogu i znak oštrog naglasaka : pored četiri slučaja gravisa — \grave{n} , \grave{p} , \grave{c} , \grave{m} — dolazi pet slučajeva s akutom na kraju — \acute{d} , \acute{s} , \acute{z} , \acute{m} — dva druga znaka $\hat{\ }^{\wedge}$ i $\hat{\ }^{\vee}$ Grunski, kao i Vondrak, smatra za oznaku dužine. Prvi je od njih postao od običnog grčkog znaka cirkumfleksa (koji je grafički sastavljen kao spoj od znakova akuta i gravisa $\hat{\ }^{\wedge}$) i preuzet iz grčkog u funkciji dugog slavenskog naglasaka : analogno s grčkim dolazi samo na posljednjem slogu i pretposljednem. Poseban problem kod njegove upotrebe čini njegova pojava nad $\hat{\ }^{\wedge}$ na kraju riječi. Za objašnjenje toga Grunski, slično Vondraku, dovodi to u vezu s kasnijim pokušajima srpskih tekstova »obilježiti dužinu, otezanje konačnog vokala, ili možda želju da se označi izgovaranje ovog $\hat{\ }^{\wedge}$ « — dugi poluglasnik analogno srpskom — $\hat{\ }^{\wedge}$ u gen. plur. na mjestu kasnijeg $\hat{\ }^{\wedge}$. (To je također naišlo na najoštriju kritiku Kuljbakina, iako sam Grunski ukazuje na poteškoće takvog tumačenja s obzirom na teoriju o osnovnoj kratkosti ovog zvuka i na kasnije podrijetlo srpskog $\hat{\ }^{\wedge}$ u gen. plur.). Drugi znak $\hat{\ }^{\vee}$ dolazi katkada na mjestu akuta, a katkada se miješa s prvim cirkumfleksom u funkciji dugog naglasaka. Zato i ovaj znak Grunski smatra oznakom za obilježavanje dužine, na koju katkada pada i akcent. Misli da se znakovi razlikuju samo po načinu upotrebe: znak $\hat{\ }^{\vee}$ nikada ne dolazi na kraju riječi; znak $\hat{\ }^{\wedge}$ uglavnom dolazi na kraju riječi, iako ima izuzetaka. Grunski pretpostavlja da je i znak $\hat{\ }^{\vee}$ preuzet iz grčke grafike: našao ga je u značenju cirkumfleksa u riječi $\acute{\eta}\mu\acute{\alpha}\varsigma$ u jednom rukopisu Odiseje. Upozorava da isti znak, pored mnogobrojnih drugih znakova nalazimo i u notnom sistemu grčko-slavenskih rukopisa, ali kaže da njegova upotreba u Kijevskim listićima, kao i činjenica da on liči samo na jedan znak iz tog notnog sistema dok drugi ne dolaze, isključuje mogućnost njegove veze s tim grčkim neumskim sistemom. Još je manja mogućnost veze s jednim od $\chi\rho\acute{o}\nu\iota$ ($\beta\rho\alpha\chi\epsilon\iota\alpha$). U vezi sa sugestijom Fortunatova da bi se u »akcentima« K. l-ća mogle pretpostaviti neume, Grunski ukazuje da notni znakovi koji se javljaju u starim grčkim rukopisima (kao u Petrogradskom ruko-

pisu Publiczne biblioteke br. 32) ne nalikuju na znakove K. l-ća: dolaze tamo pored akcenata i stavljaju se na suglasnike. Grunski se osvrće i na sličnost znakova u K. l-ma s nadrednim znakovima Brižinskih odlomaka: tu nalazimo dva znaka: — crticu koja odgovara akutu, a koja može služiti i za odvajanje riječi, i ponešto izvijeni cirkumfleks koji Grunski smatra za oznaku dužine. Ne slaže se da bi taj sistem u Brižinskim odlomcima bio preuzet iz njemačke grafike, već vidi u njemu zavisnost slavenskog latiničkog teksta od staroslavenske pismenosti.¹¹

U dvije velike recenzije napisane povodom disertacije Grunskog i Vondrakove studije *Kuljbakin* je rezimirao svoje stanovište prema problemu znakova za akcenat i dužinu u Kijevskim listićima. On se potpuno slaže sa time da se tu radi o znakovima za akcenat. Složio se sa stanovištem Grunskog da su nadredni znakovi K. l-ća preuzeti iz grčke grafike i da predstavljaju svojevrstu primjenu grčkog sistema u slavenskom pismu. Složio se da znakovi akuta, koji predstavljaju akcente, stoje uglavnom na odgovarajućim mjestima praslavenskog naglasaka, a gdje od toga odstupaju, odaju južnoslavenski teren. (To ga je utvrdilo u ispravnosti Miklošič—Fortunatovljeve teorije da se u Kijevskim listićima ogleda naročiti prelazni bugarsko-moravski dijalekt X vijeka). Kod znaka akuta primjećuje da on ne označava uvijek akcenat, nego vjerovatno katkada i dužinu: очѣшченѣтъ-очѣшченѣе. Za znak gravisa Kuljbakin priznaje da ne može odrediti njegovu pravu funkciju, ali to i ne smatra značajnim s obzirom na malobrojnost primjera; ne prihvaća hipotezu o »logičkom akcentu«, jer u nizu drugih primjera gravis dolazi i nad veznikom ѱ koji po svome značenju uvijek igra u rečenici sporednu ulogu. Za znak ˘ slaže se da označuje dužinu. To zaista u prvom redu svjedoče oblici nastali kontrakcijom, kao чѣстѣнѣго, вѣчѣнѣмѣ i др; мѣченѣкъ i сл, gdje je označena dužina i u sufiksu; za druge vrste nalazi analogije dugih u srpskom, slovenačkom i češkom, a za riječ плѣнѣ samo u južnoslavenskom (jer češko *plen* je kratko). Kod znaka ^ Kuljbakin konstatuje da u mnogim slučajevima on zaista može da znači dužinu, ali ima slučajeva gdje on stoji i na vokalu koji nije dug, kao радѣ, примѣ, призрѣ, вѣсѣ, a osobito u gen. plur. грѣхѣ, дѣлѣ, дѣвѣ i сл.; stoga on kaže da »značenje ^ kao znaka dužine stoji

¹¹ N. K. Grunskij, Kievskie glagoličeskie listki, I—III (Otpečatok iz Učenyh Zapisok I. Jurjevskog Universiteta 1904), Jurjev 1903. Izašlo je i u posebnoj knjizi »Pamjatniki i voprosy drevne-slavjanskoj pis'mennosti, t. I, Jurjev 1904«, gdje je kao četvrti dio priključena rasprava o Praškim odlomcima.

pod jakom sumnjom« (str. 199). Odbijajući Vondrakovu hipotezu o staronjemačkom podrijetlu akcenatskog sistema Kijevskih listića, Kuljbakin posebno upozorava da staronjemačkom cirkumfleksu $\hat{\ }^{\sim}$ za dužinu odgovara u Kijevskim listićima ne analogni znak $\hat{\ }$, već \sim , dok je upotreba znaka $\hat{\ }$ za dužinu nesigurna; »pored toga i u srpskim rukopisima XIV—XV vijeka mi nalazimo znak $\hat{\ }$ za obilježavanje dužine bez naglasaka — da li treba da mislimo da je i srpski način upotrebe XIV—XV vijeka rezultat utjecaja njemačke grafike?« (Rec. na Vondraka, str. 5). Na pitanje mogućnosti tumačenja dotičnih znakova u Kijevskim listićima kao neuma Kuljbakin se ne osvrće.¹²

U isto se vrijeme i V. Jagić osvrnuo na pitanje akcenata u Kijevskim listićima u recenziji na radove Grunskog i Vondraka. On odbija hipotezu Vondraka o vezama sistema nadrednih znakova u K. l-ma sa staronjemačkom tradicijom i slaže se s Grunskim da je taj sistem preuzet iz grčke grafike; to je očevidno u pogledu na spirituse, a isto tako i na znakove cirkumfleksa, akuta i gravisa, pogotovo u kombinacijama sa spiritusom, kao $\acute{\ }^{\sim}$ na Va 3, 11, VIa 8, VIIb 13, te dva puta $\acute{\ }^{\sim}$. Što se tiče zajedničkog stava Grunskog i Vondraka, da sistem znakova ovdje ne predstavlja samo grafičku pozajmicu, već prilagođavanje tih znakova za prikazivanje toničke strane slavenskog teksta u odnosu na naglasak i dužinu, Jagić upozorava da se ne može osporavati veza pojedinih znakova s gramatičkim kategorijama. Tako je s upotrebom znaka $\hat{\ }$ nad ъ u gen. plur. — гѣхъ , дѣаъ , дѣвѣъ , снлѣъ , анѣелѣъ , апостолѣъ , мѣченикѣъ — nasuprot oblika bez tog znaka u nom. i akuz. — подрѣугѣъ , оученикѣъ , намѣстѣникѣъ , наслѣдѣникѣъ , дарѣъ , вѣсѣждѣъ , приносѣъ , животѣъ , плѣкѣъ . Pitanje je samo u tome da li je pojava $\hat{\ }$ na ъ u gen. plur. zaista vezana za poseban izgovor ovog nefonetskog ъ u ovoj poziciji, ili je to možda samo grafički način obilježavanja razlike sličnih oblika. Odbijajući mogućnost tumačenja ove pojave u vezi s kasnijim srpskim —ъъ i još kasnijim â u gen. plur., Jagić se priklanja rješenju da se sa $\hat{\ }$ u ovom slučaju samo grafički označavala razlika gen. plur. od nom. i akuz. sing. Isto tako teško bi bilo shvatiti kao naglasak pojavu $\hat{\ }$ nad ъ u

¹² S. Kul'bakin, Recenzije u Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. An X, 1904, kn. 4, str. 320—338 i u Žurnal Minist. Nar. Prosv. 1906, mart, otd. 2, str. 185—214. Upor. B. Ljapunov, Otvzov o dissertaciji N. K. Grunskogo, Odessa 1906. Podvlačeći značaj studija Grunskog i Vondraka, Ljapunov primjećuje, da »još i sada ostaje otvoreno pitanje, da li u svim znacima, koje Grunski i Vondrak smatraju za znakove naglasaka i dužine, mi zaista imamo znakove za akcenat, te ne bi smo li barem u nekima od njih mogli vidjeti notne znakove, kako je to pretpostavljao akad. Fortunatov« (str. 8).

otvorenim konačnim slogovima — милоствѣтѣ, вѣчънѣтѣ, въсѣмогѣтѣ, принесѣнѣтѣ, силѣтѣ приснодѣвѣтѣ. Isto tako kod пицьѣ, в(огороди)цьѣ, Мариѣ, мжченицьѣ, прѣдрагѣтѣ, блаженѣтѣ. Међутим Jagiću izgleda malo vjerovatna i upotreba ovog znaka za obilježavanje kvantiteta vokala. Ako stavljanje ^ nad nefonetskim ѣ jeste grafička »Klugelei«, zašto se pored нѣтѣ vrlo često piše нѣи (npr. IIIa 14, IIIb 17, 20, IVa 16, IVb 5, 21, VIb 14, VIIa 10, VIIb 17, VIIIa 9, 20, VIIIb 12)? Po čemu se razlikuje ovo нѣи od нѣтѣ i od manje brojnog нѣи ? Zašto u zatvorenim slogovima nad ѣи , ѣа , ѣи , ѣа i ѣа ne stoji ^ već ~ , kao ходатаѣтѣцю , оутѣтѣже , тоѣтѣзе , свѣтѣтѣтѣ , въсѣмогѣи невѣсьскѣтѣтѣ , вѣжлюбленѣиѣтѣ , тъмьнѣиѣхѣтѣ , законѣника , мжчениѣка , намѣстѣникѣтѣ , наслѣдѣникѣтѣ , просѣмѣтѣ , носѣмѣтѣ , чѣстѣмѣтѣ , тоѣзѣмѣтѣ , сѣмѣтѣ , молимѣтѣ , вѣчѣнѣтѣмѣ , плѣнѣтѣтѣмѣ , чѣстѣнаѣго , подѣсь , вѣзрастѣтѣтѣ , сѣмѣтѣ , хѣвѣлѣж . Ova primjena jednog drugog znaka nema osnove ni u naglasku ni u kvantitetu glasa: prije će to biti »grafička zabava, ili možda note«. Kad imamo paralelno прѣсѣмѣтѣ i просѣмѣтѣ , мѣлимѣтѣ i молимѣтѣ , силѣи i силѣиѣ , tu se ne radi ni o naglasku ni o kvantitetu, već o proizvoljnom izboru znaka u odnosu na vokal: nad о dolazi znak ^ nad и ili ѣ znak ^ ili ~ . Kako u grčkom cirkumfleks ne stoji iznad ѣ i о , nema ga ni ovdje; ali kako ondje ima nad и , ima i ovdje — радѣтѣ , примѣтѣ i čak прѣимѣтѣ ; sigurno se ovdje ne radi o izgovoru радѣи , već o specifičnom obilježavanju riječi koja se isto tako često piše i bez nadrednog znaka — радѣ . Zašto pored просѣмѣтѣ , носѣмѣтѣ , молимѣтѣ , чѣстѣмѣтѣ dolazi весѣліши (zašto ne весѣліи), прѣсѣмѣтѣ , мѣлимѣтѣ ? Ne bismo li očekivali ѣси ili ѣи mjesto ѣи ? Zar nije вѣзрастѣтѣтѣ prije nego вѣзрастѣтѣтѣ , kad imamo вѣнѣмѣмѣтѣ ? Mjesto чѣстѣтѣтѣ treba analogno ходатаѣтѣцю da stoji чѣстѣтѣтѣтѣ , čim imamo чѣстѣмѣтѣ . Pored imperativa очѣисти , постѣви stoji свѣтитѣ , оутѣрѣдѣтѣ , сѣтворѣтѣ ; ima зашчѣитѣ i зашчѣитѣтѣ , прѣзѣрѣтѣ i прѣзѣрѣтѣтѣ , наплѣненѣтѣ pored дѣстоѣни , pored наслѣдѣовѣти - помѣлова itd. Treba pomišljati ili na nedovoljnu sigurnost ili na kvarenje prvobitnog pravilnog sistema od strane kasnijih prepisivača. Upada u oči da vrlo mnogo riječi ne nosi oznake izgovora (više od 400 višeslogovnih riječi), dok to stoji nad mnogim jednosložnim riječima kao плѣнѣтѣ , въсѣтѣ , сѣтѣтѣ , сѣмѣтѣ , тѣмѣтѣ , дѣзѣтѣ , нѣмѣтѣ , нѣсьтѣ , нѣшьтѣ , въсѣхѣтѣ , дѣтѣтѣ , тѣтѣтѣтѣ .

Ova neujednačenost u svakoј slučaju znatno slabi dokaznu snagu razloga koji bi govorili u korist pretpostavke da ovi znakovi označuju akcente ili kvantitet vokala. Iznoseći ove poteškoće za tuma-

čenje nadrednih znakova u Kijevskim listićima, Jagić naglašava da ne želi da podcjenjuje nastojanja oko razotkrivanja njihove glasovne podloge, već samo da iznese svoja zapažanja protiv prevelikog povjerenja prema sigurnosti pisara na ovom području.¹³

Rezultati istraživanja Vondraka i Grunskog sa zapažanjima Kuljbakina i Jagića ostali su za duži vremenski razmak kao osnovna gledišta na značenje nadrednih znakova u Kijevskim listićima. Kao što je rečeno, kritičari su odbacili Vondrakovu hipotezu o vezi ovog sistema sa staronjemačkom tradicijom i prihvatili stanovište Grunskog da je taj sistem preuzet iz grčke grafike, te da se u njemu ogleda svojevrsno prilagođavanje grčkog sistema prozodijskih znakova fonetskoj strani slavenskih tekstova. Navedeno osnovno gledište na znakove Kijevskih listića kao na akcente i spirituse preuzete iz grčkog grafičkog sistema, uz naglašavanje nejasnoće pojedinih strana tog pitanja, ponavlja se u većini radova sa područja staroslavenskog jezika i paleografije u idućem razdoblju: u navedenom citatu iz Staroslavenske gramatike Dielsa, u studijama Nahtigala, u glagoljskoj paleografiji Vajsa i dr.

Prekretnicu u istoriji proučavanja tog pitanja unijela je studija njemačkog fonetičara *E. Sievers*, izašla 1925. godine. Sievers je nastupio s novom teorijom koja tretira nadredne znakove Kijevskih listića kao neume zapadnog tipa, polazeći od rekonstrukcije ritmičko-melodijske strukture ovog pjesničko-liturgijskog teksta. Metričkom analizom teksta rekonstruiru se jedna muzička krivulja s neumama, čiji se redoslijed poklapa s ređanjem različitih znakova u K. l-ma. Nalazeći u »stihovima« Kijevskih listića mnogo sličnosti s ritmikom Brižinskih odlomaka, Sievers tumači nadredne znakove oba ova spomenika kao neume zapadnog tipa, analogne staronjemačkim muzičkim znakovima Bamberške ispovijesti.¹⁴ Sieversovo posmatranje Kijevskih listića kao ritmički konstruisanog pjesničkog teksta načelno su pozdravili *Van-Wijk*¹⁵, *Olaf Broch*¹⁶, *R. Jakobson*¹⁷ i *M. Weingart*¹⁸, ali je njegov pokušaj rekonstrukcije stihova naišao na vrlo oštru kritiku *Grunskog*, koji je ukazao na subjektivnost u podjeli metričkih

¹³ V. Jagić, Neuste Publikationen über Kijever Blätter (Archiv für slavische Philol., XXVII, 1905, S. 441—446).

¹⁴ Ed. Sievers, Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freisingen (u suradnji s M. M. Gerullis i M. Vasmerom), 1925.

¹⁵ Slavia V, str. 551 i d.

¹⁶ O. Broch, Ed. Sievers's Untersuchungen auf slavischem Gebiet (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Bint IV, 1929, s. 70).

¹⁷ B. Jakobson, u »Slovo a slovesnost« I, 1935, 50—53.

¹⁸ M. Weingart u recenziji na rad Tragera u Byzantinoslavica V, str. 463 do 464.

jedinica i isforsiranost u interpretaciji grafema.¹⁹ Veliki skepticizam u pitanju mogućnosti primjene Sieversove »zvučne metode« na staroslavenske tekstove pokazao je Meillet²⁰. Slično stanovište zauzeo je Ramovš²¹, a i Sköld u kratkoj recenziji ove teorije²².

Za dalji studij Kijevskih listića bio je od posebnog značenja rad *Mohlberga* koji je definitivno odredio zapadno-liturgijski tip ovog teksta. To je glagoljski tekst Rimskog Misala napisan prema prototipu iz VI—VII vijeka, po *Mohlbergu*, načinjen od samog sv. Ćirila u doba njegova boravka u Rimu.²³

U isto vrijeme temeljitu je analizu jezičke strukture Kijevskih listića dao *Durnovo* u studiji o dvije osnovne varijante staroslavenskog jezika: — češko-moravskoj i bugarsko-makedonsko-ruskoj. Kijevski listići predstavljaju najstariji dragocjeni spomenik češko-moravske grupe, o čemu svjedoče fonetski moravizmi: *z* iz grupe **dj*, *c* iz grupe **tj* i *šč* iz grupe **stj*, **skj*. (Ovu posljednju crtu *Trubeckoj* je pokušao da ospori kao moravizam; međutim već je *Weingart* primijetio da je to bio prvobitni refleks grupe **skj*, što je u drugim staroslavenskim spomenicima već zamijenjeno sa *ш* ekonomijom artikulacije, ali je u staročeškom sačuvano). Tragovi moravskog prijepisa u tekstovima pisanim izvan predjela Češke i Moravske bile bi pojedine greške sa *c* i *z* umjesto bugarskih *žd* i *št* u Marijinskom jevanđelju, Sinajskom psaltiru i Kločevom zborniku. (*Trubeckoj* nalazi u Kijevskim listićima i moravizam na području morfologije — instrumental sing. *O*-deklinicije na - ѡмъ, ali *Weingart* ne uzima u obzir ovu crtu, pošto se ona susreće i u drugim staroslavenskim spomenicima, a postoji i u staroruskom jeziku). Međutim, kao što su se u ruskim spomenicima čuvale južnoslavenske crte staroslavenskog jezika, tako se i u Kijevskim listićima odrazio u osnovici prvobitni južnoslavenski Ćirilo-Methodijev dijalekt IX vijeka — istočnomakedonski govor iz okoline Soluna, o čemu svjedoče: 1) *l* iza *j* poslije usnenih, 2) *l* iz *dl* i *tl*, 3) *s* u zamjen. osnovi въс-ж koje se od češko-moravskih spomenika javlja samo u Kijevskim listićima, 4) *t* iz osnove **tudj*- u тоуѡнимъ, 5) dat. sing. zamjenice тѣѡк i 6) možda početno *ra*, *la* iz **or*-, **ol*- u neakutiranim slo-

¹⁹ *M. Grunskij*, Kiivs'ki listki ta Frejzingens'ki urivki. Zbirnik Istor.-filol. vidd. Vseukrain. AN, 54. Kiiiv 1928.

²⁰ *A. Meillet* rec. u *Revue des études slaves* VI, 1926, 265.

²¹ u *ČSJKZ* VII, 160—168.

²² *Literis* IV, 1927, 34—36.

²³ *C. Mohlberg*, Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo Romano del sec. VI—VII (Memorie della Pont. Acad. Romana di Archeologia, vol. II, str. 207—320).

govima (ako to nije u češko-moravskim spomenicima slovazim). Durnovo stavlja K. l-će u X vijek i misli da su oni udaljeni od vremena djelatnosti Ćirila i Metodija možda za cijelih 100 godina.²⁴ Podjelu staroslavenskog jezika na dvije osnovne varijante, češko-moravsku i bugarsko-makedonsku, prihvatila je češka slavistika, te je pitanje češko-moravske recenzije bilo temeljito razrađeno u *Weingarta*, Rukovět jazyka staroslověnskeho, I, Praha 1937, a zatim specijalno u raspravi Československý typ cirkevnej slovančiny, Bratislava 1949.

»Teoriji akcenata« vratio se *G. Trager* u monografiji o akcentima u Kijevskim listićima i njihovu odnosu prema modernoj slavenskoj akcentuaciji. Prihvaćajući *Vondrakovo* tumačenje znakova akuta i gravisa kao akcenata, a lukova ili uglova nadolje i nagore kao znakova za oznaku dužine, *Trager* prebrojava slučajeve kada ti znaci figuriraju u takvom značenju, te upoređujući takve slučajeve s akcentima u sadašnjim slavenskim jezicima, izvodi statističke zaključke o pravilnom ili neispravnom rasporedu tih znakova. Na osnovu te analize zaključuje se da izgubljeni protograf ovog teksta nije imao znakova za akcenat, već da je te znakove naknadno unio prepisivač da bi ukazao moravskom čitaocu na pravilan izgovor prilikom čitanja teksta, kombinujući pri tome elemente staronjemačke i grčke grafike.²⁵ U kratkom osvrtu *Meillet* se negativno odazvao o radu *Tragera*.²⁶ *Kurz* na kraju svoje studije o *Zografskom* jevanđelju stavlja u pitanje korisnost takve vrste rada kao reprodukcije *Vondrakova* tumačenja bez novih doprinosa za rješavanje problema.²⁷ *Weingart* je u posebnoj velikoj recenziji isto tako označio *Tragerovu* studiju kao neuspjeli pokušaj povezivanja »akcenatskih« i »kvantitativnih« znakova Kijevskih listića sa bilo kojim slavenskim jezikom i odbacio njegovu statističku metodu na prebrojavanju znakova u pojedinim riječima istrgnutim iz konteksta.²⁸

U ovoj recenziji *Weingart* je iznio svoje stanovište prema nadrednim znakovima Kijevskih listića, smatrajući ih vizantijskim neumama ekfonetskog sistema, stvorenog u VIII vijeku. Odajući priznanje *Sieversu* za njegov pokušaj tretiranja teksta Kijevskih listića kao spomenika liturgijsko-muzičkog pjesništva, i ističući

²⁴ *N. Durnovo*, *Byzantinoslavica* I, Praha 1929, str. 48 i d.

²⁵ *G. L. Trager*, *The old church slavonic Kiev Fragment. Its accents and their relation to modern slavonic accentuation*. Language monographs, published by the Linguistic society of America, Number XIII. March 1933.

²⁶ *A. Meillet*, *RES* XIII, 1933, p. 252—253.

²⁷ *J. Kurz* u *Slavia* XI, 1932, str. 385—424.

²⁸ *M. Weingart* u *Byzantinoslavica* V, 1933—34, str. 463—465.

visoku umjetničku vrijednost vokalne strane ove vrste crkvene poezije, Weingart podvlači da to nisu stihovi u pravom smislu riječi, već ritmička proza. Ovdje je »izbor izraza i poredak riječi podlegao glasnom čitanju prevodioca koji je sigurno dobro poznao i vizantijsko i latinsko pjevanje«. Iako je tekst ovog spomenika potekao iz zapadnog Gregorijanskog Misala, ipak nadredni znakovi nisu nje-mačke neume, već znakovi vizantijske ekfonetske notacije koje je vizantijski orijentirani prevodilac, vjerojatno pri kraju Ćirilova života (isp. Mohlbergovo mišljenje), stavio u originalni tekst prijevoda. Vizantijsku orijentaciju prevodioca Weingart vidi u oblicima *Klimenta* i *Klimentou* (mjesto *Klementa*) i *Isus* (mjesto *Jezus*). Sačuvani tekst svakako ne predstavlja original prijevoda već prijepis, što se jasno vidi iz riječi *рѡваннѣа* pogrešno prepisane sa predloška mjesto *дарованнѣа*. Ovaj prijepis nije kasniji od polovine X vijeka. Smatrajući da u znakovima Kijevskih listića ne možemo vidjeti znakove za akcentuaciju, Weingart pretpostavlja mogućnost da su se u pojedinim slučajevima znakovi dikcije mogli kriti za akcentom riječi.²⁹

Sa stanovišta ritmičke akcentuacije teksta pristupa pitanju znakova u Kijevskim listićima i R. Jakobson. On postavlja pitanje: »Da li se radilo o fakultativnom obilježavanju od strane pisara dužine, akcenta i neakcentovanosti, ili su prozodijski označavani glasovi samo u tim slučajevima kada je to zahtijevala ritmička struktura kompozicije? Da li se na primjer javlja akut kao čisti znak akcenta riječi, ili kao »virga«, tj. visoka nota; da li gravis označava samo signal neakcentovanosti, ili pak »punctum« — nisku notu, i sl.« To pitanje je tijesno povezano s pitanjem koje je postavio Weingart: »u kakvom razmjeru je frekvencija znakova na označenoj rečenici prema frekvenciji znakova te riječi uopće«. Slijedeći Weingarta u odvajanju »vokalističkih segmenata« koji bi trebalo da istaknu asonance, Jakobson ih naziva »izosilabičkim odsjecima«, imajući u vidu podjednako izbrojavanje slogova. Pri tome je posebno važnu ulogu trebala imati interpunkcija, koja dobiva u spomeniku ritmičko-melodijsku funkciju. Ističući da su isti muzički periodi bili istovremeno i izosilabički odsjeci, Jakobson se priklanja mišljenju da u nadrednim znakovima Kijevskih listića treba vidjeti muzičku nadogradnju. Ipak obraća pažnju i na činjenicu da bi u muzičkoj notaciji svakoj neumi morao pripadati jedan slog, što u ovom slučaju nije.³⁰

²⁹ Byzantinoslavica V, 463—5; također Rukovět jazyka staroslověnského, I, Praha 1937, str. 77.

³⁰ R. Jakobson, Slovo a slovesnost, I, 1935, str. 51—52.

Posljednju veću studiju o jezičnoj strani Kijevskih listića dao je Trubeckoj u svojoj staroslavenskoj gramatici, koja je u posmrtnom izdanju izašla 1954 godine. Ne prihvaćajući u potpunosti teoriju Durnova o dvije osnovne varijante staroslavenskog jezika i upozoravajući na mali broj bohemizama u Kijevskim listićima (samo c i z iz grupa *tj i *dj) Trubeckoj vidi u njima spomenik moravsko-crkvenoslavenske redakcije i proizvod posebne skriptorske škole, koja se naročito razlikovala time što se, nasuprot pracrkvenoslavenskom kontinuiranom pisanju, služila grafički odvojenim pisanjem riječi i skraćenicama sa izostavljanjem slova. To ne smeta da se prizna velika starina K. l-ća: »grčki uzori u prepisivačkoj školi iz koje su izašli Kijevski listići, bili su stariji nego u prepisivačkim školama starobugarskog carstva«. (str. 42) U tumačenju nadrednih znakova Trubeckoj ostaje na stanovištu teorije akcenata, te uglavnom prihvata rezultate ranijih istraživanja Grunskog, Kuljbakina i Jagića uz ponovnu reviziju ranijih zapažanja i uz pojedine svoje dopune.

Gravis je znak nenaglašenosti krajnjeg sloga.

Akut se javlja u dvije funkcije. Osnovna je funkcija za akut — znak naglasaka. Kao i ranije Kuljbakin, Trubeckoj ukazuje da su »vrlo rijetki slučajevi gdje akut u Kijevskim listićima ne stoji na očekivanom mjestu: oni čine otprilike 10% svih dokumentovanih akuta, a otprilike 6% svih riječi koje su obilježene akutom«. Ova akcenatska odstupanja Trubeckoj objašnjava slično Kuljbakinu postojanjem arhaičnog tipa naglasaka na riječima очишченикъ, съпáсеникъ i ostalim apstraktnim imenicama na -къ, koje su se prvobitno upravljale prema participu koji im leži u osnovi; zatim postojanjem oblika čiji je naglasak u dijalektima praslavenskog jezika bio različit, kao u тѣкъ, тѣке, наследовати. Jedino primjerъ си (koji Trubeckoj, kao i Kuljbakin, objašnjava utjecajem oblika sa korijenskim naglaskom ili prosto kao produžetak indogermanskog naglasaka na korijenu) i oblik достоини (ostavlja ga neriješenim kao i Kuljbakin) smatra manje sigurnima. U primjerima tipa въсья, въсьмогъни Kuljbakin je izražavao sumnju da bi to bio akcenat živog govora (jer je u svim slavenskim jezicima ѣ u toj riječi u otvorenom slogu ispaо, što se nije moglo izvršiti da je ѣ bio akcentovan); međutim Trubeckoj ukazuje da je takav naglasak u въсья dokumentovan ne samo poznijim akcentovanim crkvenoslavenskim tekstovima, već je potvrđen i ruskim вѣсье. Kao i Kuljbakin, smatra oblik тѣлесе prvobitnijim, kao što to dokazuje slovenački.

Kao drugu funkciju akuta Trubeckoj uzima obilježavanje nekontraovanog izgovora dva susjedna vokala i nalazi historijsko podrijetlo toga u grčkoj grafici. »U grčkom stari diftonzi (od kojih je većina u IX vijeku izgovarana kao monoftong) nosili su uvijek znak akcenta nad drugom komponentom, dok je u dvosložnim spojevima vokala akcent mogao da padne kako na drugu tako i na prvu komponentu. Iz toga je mogla lako nastati primjena jednog znaka akcenta iznad prve komponente u nizu vokalskih slova kao jasna naznaka dvosložnog izgovora ovog niza slova«.

Za *luk otvoren* *naviše* Trubeckoj prihvaća tumačenje Vondraka, Grunskog i Kuljbakina da je taj znak služio za obilježavanje dužine. U pretežnoj većini slučajeva on stoji ili nad korijenom, ili dolazi u takvim oblicima gdje je dužina posvjedočena češkim i srpskohrvatskim jezikom (kao *хвѣлѣ, оутѣжѣ, зашчѣти, ходатаѣцю, чѣстнаго, вѣчнѣмѣ, тоузѣмѣ, вѣишьнѣми, противѣцѣхѣ, тѣмнѣнѣхѣ, тѣмѣ, сѣмѣ, про-сѣмѣ* i sl. (ili samo jednim od tih jezika) *сѣмѣ, въздрѣтетѣ, плѣнѣ, прѣсно, свѣтѣ*) te se može pretpostaviti takav praslavenski kvantitet. Za *слоужьвѣи* mora se također pretpostaviti praslavenska dužina (kao što to uzima i Kuljbakin) iako srpskohrvatski oblik ukazuje na kratkoću. U slučaju *прѣмѣ* Kijevski listići pored kontraovanog oblika sa dužinom imaju i nekontraovane oblike bez oznake dužine — *прѣмѣ*. I za *тѣкѣнѣжѣ, подѣсь* smije se pretpostaviti prvobitna dužina. Što se tiče luka iznad veznika *ѣ* koji se javlja 5 puta, može se pomišljati na grešku u pisanju mjesto oblika s gravisom *ı* koji se javlja 4 puta. U *ѣнокости* Grunski ispravno vidi grešku na mjestu spiritus aspera. Kao greške u pisanju gdje je *˘* stavljen mjesto *˘* ili *ˆ* treba smatrati i *очишченѣ, вѣсеомогѣи, небесѣскѣнѣ, вѣжлюбленѣнѣ*, jer su s jedne strane dotični slogovi bili sigurno kratki, a s druge strane u Kijevskim listićima su dokumentovani mnogobrojni paralelni oblici s drugim znakovima: uz *очишченѣ* 11 apstraktnih imenica na *-ѣк* s akutom iznad i (*очишченѣк*); uz *вѣсеомогѣи* 4 puta oblik *вѣсеомогѣ* i 12 drugih primjera sa *-ѣи*; uz *небесѣскѣнѣ, вѣжлюбленѣнѣ* 6 primjera sa *-ѣнѣ*. Nasuprot 29 riječi (32 primjera) gdje je znak *˘* upotrijebljen pravilno za obilježavanje dužine stoji samo 5 riječi (9 primjera) gdje se smije pretpostaviti greška u pisanju.

Najteže je pitanje cirkumfleksa (*luka ili kuta nadolje*). U izvjesnim slučajevima taj ispunjava funkciju gravisa, tj. obilježava nenaglašenost krajnjeg sloga, kao u primjerima sa cirkumfleksom

iznad fleksije **а**: **Мариѧ**, **всиѧ**, **благенѧниѧ** i dr. (Gravis nad **а** javlja se samo jedan put, i to u jednosložnoj riječi **тиѧ**). Iznad **ѧ** (**ѧѧ**) ѧa kraju riječi cirkumfleks stoji da bi nagovijestio da **и** (**ѧ**) pripada istoj riječi a ne započinje iduću riječ — **фѧлицитѧиѧ**, **грѧхѧиѧ**, i dr. Isto tako stoji i iznad **ѧ** (**ѧѧ**) koje se uvijek tako piše — **мило-**
стнѧѧиѧ, **вѧчѧнѧиѧ** i dr. Istu funkciju ima cirkumfleks u **заповѧдыѧиѧ**, dalje u padežima množine složene deklinacije — **благенѧиѧхѧ**, **святѧиѧхѧ** i dr., gdje je na takav način izbjegnuto čitanje **благенѧиѧхѧ**, a to je prenijeto i na druge padeže na - **ѧ**ni složene deklinacije — **небесѧ-**
скѧиѧиѧ pored **благенѧиѧиѧ**, **предрагѧиѧиѧ**, kao i kompromisni oblik **благѧ-**
нѧиѧиѧ. Pod utjecajem takvog pisanja vjerojatno je pojava i po-
jedinačnih primjera **благѧноѧѧмоуѧ**, **вѧскѧхѧ** i **святѧѧиѧ** (pored **небесѧ-**
сцаѧѧиѧ). U **радѧиѧ** (na 9 mjesta) cirkumfleks je imao funkciju gravisa: zato nije čudno što na gravis i na cirkumfleks nailazimo u riječima koje isto glase, kao **нѧиѧ** na 17 mjesta sa gravisom i na 4 mjesta s cirkumfleksom, bez obzira da li dolazi u **nom.** ili u akuzativu. Ali postoji i nekoliko slučajeva gdje cirkumfleks, kako se čini, preuzima funkciju akuta kao znaka za naglasak: **прѧѧиѧиѧ**, **прѧѧиѧиѧ**, **прѧѧиѧиѧ**, **прѧѧѧѧиѧиѧ**; **бѧѧѧиѧиѧ**, **бѧѧѧѧиѧиѧ**. U ovom drugom slučaju pojava cirkumfleksa može se objasniti time što akut nikada ne stoji iznad **а**. Ali ostaju zago-
netna 4 navedena imperativa na -**ѧиѧ**; pošto u drugim slučajevima imperativi imaju akut **ѧ** (dijelom čak i u istoj riječi **прѧѧѧѧиѧиѧ**). Prema tome kao znak pripadnosti slova jednom slogu ili jednoj riječi, znak cirkumfleksa preuzima u krajnjim slogovima iznad **ѧ** i **ѧ**ni (**ѧиѧ**) funkciju gravisa, a u sredini riječi iznad **а** prvu funkciju akuta, dok iznad **ѧ** drugu funkciju akuta. Iznad završnog **ѧ** postoji nepravilno miješanje kako između cirkumfleksa i gravisa, tako i između cirkumfleksa i akuta, pri čemu, izgleda, cirkumfleks prevladava.

Međutim, znak cirkumfleksa primjenjivao se i radi razlikovanja značenja, i to kod gen. plur. dvooblične deklinacije, gdje je fleksija **ѧ** uvijek obilježena cirkumfleksom (20 primjera); nasuprot tome u **nom. sing.** iste deklinacije **ѧ** nikad nije obilježen diakritičkim znakom. Trubeckoj vidi u tome utjecaj grčke grafike. U grčkom se gen. plur. o-deklinacije razlikovao od nominativa **sing.** pored oblika slova **ω** i **ο** još i znakovima akcenta : **-ω̄ν** s cirkumfleksom i **-ον̄** s gravisom. Pošto je u slavenskom postojalo samo jedno slovo za **ѧ**, moglo

se razlikovanje tih gramatičkih paradigma istog oblika postići pomoću znakova akcenta po grčkom uzoru.

Uspoređujući sistem diakritičkih znakova u Kijevskim listićima s grčkim, Trubeckoj konstatuje da se može dokazati podudaranje kod znakova gravisa, akuta i cirkumfleksa. *Gravis* koji je u grčkom iznad jednosložnih riječi često imao samo još grafičku vrijednost, mogao je lako da se shvati kao znak nenaglašenosti posljednjeg sloga. Primjena *akuta* kao znaka naglasaka potpuno se podudara sa grčkom upotrebom; ali se i druga funkcija akuta može izvesti iz grčkog, kao što je to rečeno u pasusu o akutu. Što se tiče *cirkumfleksa*, njegova se druga funkcija može objasniti samo na osnovu grčkog uzora. Isto tako kao i u Kijevskim listićima mogao je grčki cirkumfleks da stoji samo iznad posljednjeg i pretposljednjeg sloga, a javljao se uglavnom na *ov, ei, o, η* i drugim diftonzima. Prema statističkom upoređenju upotrebe cirkumfleksa i drugih znakova nad diftonzima Trubeckoj pokazuje da se upotreba cirkumfleksa u K. l-ma u tom pogledu nadovezuje na upotrebu istog znaka u grčkoj grafici. Što se tiče četvrtog znaka, *obrnutoj cirkumfleksa*, Trubeckoj ne nalazi u grčkoj grafici ništa što bi njemu odgovaralo, pošto grčki u IX vijeku nije znao za slobodan kvantitet, i prema tome treba pretpostaviti da on predstavlja poseban pronalazak za upotrebu slavenskog jezika, izražava navedenu osobitost slavenskog fonološkog sistema. Zato Trubeckoj pripisuje uvođenje ovog sistema ili samom Konstantinu-Ćirililu ili nekom od njegovih suradnika koji su svoje obrazovanje dobili u Grčkoj.

Što se ovaj sistem očuvao samo u Kijevskim listićima, Trubeckoj tumači pretpostavkom da se nije vodilo računa o prozodijским osobitostima staroslavenskog, te je on ubrzo napušten. Na češkom tlu stara se tradicija bolje čuvala možda zato, što je Česima više bilo potrebno označavati pravilan akcent i kvantitet i opominjati na slučajevne nekontrahevanog izgovora izvjesnih nizova vokala, jer su Česi rano izgubili stari slobodni akcent a njihov se sistem kvantiteta znatno razlikovao od južnoslavenskog.

Tragove starog sistema Trubeckoj nalazi u drugim staroslavenskim i u kasnijim rukopisima. U glagoljskom Makedonskom listiću nalazimo cirkumfleks iznad *ω* u padežima složene deklinacije *ПЛАТЬСКИМИ, СЪДЪНЫ*. Kao blijedo sjećanje na staru funkciju cirkumfleksa može se posmatrati i sistematsko stavljanje ovog znaka iznad *ѡ, Ѣ, Ѵ*, kojima se pridružuje i *Ѡ*, na početku riječi i sloga u Sinajskom trebniku. U Marijinskom jevanđelju nalazi se isti znak često

iznad $\bar{\alpha}$ na početku riječi odnosno sloga. U Suprasaljskom rukopisu — iznad $\bar{\alpha}$, $\bar{\mu}$, i $\bar{\sigma}$. Ostatak prvobitnog sistema Kijevskih listića može se vidjeti i u srpsko-crkvenoslavenskom Bukureškom psaltiru iz XIV vijeka, gdje nalazimo spajanje starih funkcija cirkumfleksa i spiritusa, a i obilježavanje dužine znakom $\bar{\sim}$.³¹

Poslije ovog posljednjeg pretresa pitanja o nadrednim znakovima Kijevskih listića sa stanovišta teorije akcenata, koji smo kao takav nastojali da najiscrpnije prikažemo, izašla je studija E. Koschmiedera o istom predmetu promatranom sa gledišta teorije neuma. Sa ovog stanovišta dotakao se on već 1940 g. pitanja o znakovima K. l-ča u svojoj studiji o ekfonetskoj notaciji u crkvenoslavenskim spomenicima. Klasificirajući slavenske rukopise s obzirom na nadredne znakove na tri kategorije — bez sistema znakova, s jednim sistemom (a - samo prozodijskim, b - samo s ekfonetskom notacijom i c — s notacijom za pjevanje) i sa dva sistema jedan pored drugog, on u ovu posljednju kategoriju stavlja Kijevske listiće. Pretpostavlja u njima vjerojatnost istovremenog postojanja prozodijskih znakova i ekfonetske notacije, koja stoji u indirektnoj vezi s grčkim sistemom (napominje pri tome i mišljenje M. Hocija da notacija Kijevskih listića zavisi od zapadnog izvora).³² Ovu drugu ideju Koschmieder je prihvatio i razradio u svojoj drugoj studiji iz 1954. godine³³ napisanoj pod utiskom Vidakovićeve izdanja Sakramentara Zagrebačke Metropolitane br. 126 s kraja XI vijeka.³⁴

Analizirajući oblike nadrednih znakova u Kijevskim listićima Koschmieder nalazi među njima četiri znaka na koje prethodni autori nisu obratili pažnju: $\bar{\vee}$, $\bar{\wedge}$, $\bar{\smile}$ i $\bar{\bullet}$, koji svakako ne pripadaju grčkom prozodijskom sistemu. Od ostalih znakova Koschmieder znakove spiritusa smatra preuzetima iz grčke grafike, ali se ne slaže s tumačenjem ostalih kao znakova za akcent i dužinu. On podvlači činjenicu da znakovi koji bi trebalo da označuju akcent često ne dolaze nad naglašenim slogovima, a katkada se pojavljuju i na nekoliko slogova u istoj riječi; da u K. l-ma ima mnoga riječi koje stoje bez naglasaka; da Trubeckoj ne uzima u obzir činjenicu da su Grci u IX i X vijeku kadšto u pisanju i prepisivanju miješali znakove prozodijskog i ekfonetskog sistema. Međutim, nasuprot svom pret-

³¹ N. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954, S. 43 ff.

³² E. Koschmieder, *Die ekphonetische Notation in den kirchenslavischen Sprachdenkmälern (Südost-Forschungen V, Leipzig 1940, 22—32)*.

³³ E. Koschmieder, *Die vermeintliche Akzentzeichen der Kiever Blätter (Slovo 4—5, Zagreb 1955, str. 5—23)*.

³⁴ Albe Vidaković, *Sakramentar MR 126 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu. Muzičko-paleografska analiza (Rad Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti 287, Zagreb 1952, str. 53—85 sa 30 tablica)*.

hodnom mišljenju, Koschmieder misli da ti znakovi nisu preuzeti iz grčke ekfonetske notacije : ova je inače poznata samo u tekstovima jevanđelja i apostola i ima potpuno određeni sistem oblika koji nije zastupljen u Kijevskim listićima — uokvirivanje stubaca znakovima na početku i na kraju retka, »katiste« ili apostrofa ispod retka, oksija ^ i telija + iznad retka, odnosno dva »hipokrisisa« u retku, itd. Jedino znak ʘ koji dva puta dolazi ispod retka pored prijedloga въ Koschmieder smatra za »apostrof« grčkog ekfonetskog sistema. Ostale znakove tumači kao neumske znakove najstarijeg latinskog sistema koji je zastupljen u spomenutom latinskom sakramentaru MR 126. Pojava toga sistema u slavenskom tekstu rimskog misala, nastalog na zapadnom području, posve je prirodna. »To znači, da bi Kijevski listići imali predstavljati ne samo najstariji slavenski fragmenat misala, koji je preveden iz latinske matice, nego i najstariju potvrdu, da se u staroslavensko doba kroz određeno vrijeme i na određenom mjestu mogla misa služiti i pjevati također na način koji je bio uobičajen u Zapadnoj crkvi.« (Slovo 4—5, str. 23).

Znak oblika akuta Koschmieder smatra za neumu »virga« (ova je i nastala iz znaka akuta). Kada stoji zasebno, ona predstavlja ili viši ton od onoga što joj prethodi, ili ton iste visine.

Znak gravisa je »punctum« — najčešće upotrebljavana neuma u svim notacijama. Sama za sebe ova neuma predstavlja notu nižu od one koja joj prethodi, odnosno notu iste visine.

Luk i ugao nadolje (circumfleks) Koschmieder smatra za dvije grafičke varijante znaka »clivis« koji označuje spoj od dvije note od kojih je prva viša a druga niža (u razmaku od male sekunde do čiste kvinte).

Iz ove grupe Koschmieder izdvaja kosu varijantu ugla nadolje nad ѡ u вѣсѣмогъѡ (2b 12) i zajedno s jednim slučajem akuta s malom kućicom odozgo u riječi очисти (6b 17) smatra ih za vjerojatnu varijantu virge.

Kod luka nagore Koschmieder također nalazi dvije varijante, oštrouglu i zaobljenu, te ih smatra za paralelne grafičke varijante neume »podatus«, koja označuje spoj od dva tona od kojih je prvi niži a drugi viši (u razmaku od male sekunde do čiste kvinte).

Iz ove grupe on izdvaja nešto kosiji oblik luka nagore s malim pretpotezom sprijeda kao znak »porrectus« — tročlansku neumu koja sadrži spoj od tri tona, višeg, nižeg i opet višeg. Ovaj znak Koschmieder nalazi u riječi противѡцѣхъ (6b 1) te pribraja njemu još dva slučaja — възвѡбленѣѡ (5a 3) и прѣмѣ (6b 10).

Hipoteza Koschmiedera nije naišla na iscrpnu analizu. *J. Hamm* je doduše izjavio da je tumačenje nadrednih znakova u Kijevskim listićima definitivno riješeno u smislu teorije zapadnih neuma³⁵, ali je već *M. Pešikan* stavio Koschmiederovom tumačenju vrlo ozbiljne prigovore. Iz 32 slučaja koje navodi Koschmieder kao riječi s akutom na nenaglašenom slogu (снлѡѡж, мжчениѡк, сѡпдсениѡк i dr.). Pešikan najprije izdvaja primjere вѡсемогѡи, дѡстони, дѡстоинѡи, тѡе, тѡѡк, сѡпдсениѡк, очшчениѡк, обѡчениѡк i pokazuje da je »vrlo smelo pobrojane primere smatrati za dokaze da znak ne predstavlja akcenatsku oznaku«. Kod ostalih primjera on upozorava da su to oblici istog tipa : u svima znak akuta stoji neposredno ispred *j* ili iza *j* (od toga odstupa samo ѡслѡши, što ne može biti presudno kad se uzme u obzir da nad ѡ u istom spomeniku vrlo često stoje drugi znakovi). »Bila bi vrlo čudna ovakva akcenatska i fonetska uslovljenost muzičke notacije: a i drugi znaci pokazuju sličnu uslovljenost (znak ^ gotovo redovno stoji nad ѡ, nad krajnjim ѡ u genitivu množine i nad nazalnim samoglasnikom). Grafička sličnost znakova u Kijevskim listićima sa muzičkim oznakama u nekim latinskim rukopisima ne mora biti presudna, pa izgleda da se — bar u pogledu znaka ^ — pre treba saglasiti sa Trubeckim nego s Koschmiederom, razume se s tom izmenom što ovaj znak u neakcenatskoj funkciji nećemo smatrati oznakom nesažetosti nego oznakom u vezi sa izgovorom *j*«. ³⁶

Sa svoje strane mislim da bi navedenoj argumentaciji Pešikana trebalo dodati još ovo.

Kao što to Koschmieder podvlači u odnosu na grčku ekfonetsku notaciju, tako isto i za zapadni neumski sistem vrijedi isti silabički princip, u kojem neume treba da dolaze na svakom slogu. U Kijevskim listićima to nije. Tu na opći broj od 1096 riječi, kao što je pokazao Weingart, otpada svega oko 35% riječi s nadrednim znakovima. U tom broju ima samo dvije riječi sa dva akcenta, a samo kod jedne riječi akcenti dolaze iznad tri sloga: ѡвдрѡкшениѡк, ѡчшчениѡк i обѡкуѡниѡк.

Hipotezi Koschmiedera treba da se postavi isti prigovor koji je on iznio za mogućnost tumačenja tih znakova u smislu grčke ekfonetske notacije : zapadni sistem neuma u K. I-ma bio bi vanredno uprošćen — obuhvatao bi samo dvočlane neume: virgu, punctum, podatus i clivis, uz vrlo slabu vjerojatnost pojave i tročlanog por-

³⁵ *J. Hamm*, Staroslavenska gramatika, Zagreb 1958, str. 72.

³⁶ *M. Pešikan*, O označavanju *j* u prvobitnoj slovenskoj azbuci (Južnoslavenski filolog XXIV, 244—245).

rectusa (luk nagore s pretpotezom). U tom sistemu od jednostavnih znakova nedostaju »scandicus«, »torculus« i »climacus« (posljedni je prirodan na završetku muzičke rečenice). Ne govorimo već o »sastavljenim neumama« koje dolaze i u najstarijim latinskim neumiranim tekstovima, i o »specijalnim neumama« koje isto tako nalazimo u starim latinskim kodeksima.

Vrlo problematično izgleda Koschmiederovo izdvajanje male grupe znakova u zasebnu varijantu virge. Primjer вѣсѣмогѣѣ u kojem je ugao nadolje načinjen ponešto koso, treba da smatramo za slučajnu grafičku varijantu circumfleksa koji redovno dolazi nad ѣ u istoj poziciji — tako su to dosada potpuno opravdano tretirali svi ispitivači. Isto vrijedi za oblik очѣтѣ u kojem znak akuta ima vrlo malo sagnuti gornji kraj : treba da ostane akut kao i drugi primjeri iste riječi.

Još je problematičnija grupa porrectusa za koju Koschmieder navodi samo tri sumnjiva primjera. Kod riječi протѣвѣцѣѣ vrlo sitni pretpotez na lijevoj strani ne mora da se smatra posebnim članom tročlanske neume, već treba da se ignoriše, tako da bi taj znak ostao u svojoj dosadašnjoj interpretaciji kao luk nagore, analogno намѣстѣнѣкѣ (2a 1), тѣмѣнѣѣ (5b 11). Kod вѣзлюбленѣнѣѣ ja uopće ne vidim na fotografiji dodatka zdesna koji bi cirkumfleks pretvorio u nešto slično porrectusu, već mislim da je to luk nadolje, pravilno postavljen nad ѣ (kao što su to svi uzimali). Isto tako treba interpretirati taj znak i kod riječi прѣмѣса ^ nad krajnjim ѣ . Prema tome mislim da tobožnju grupu porrectusa možemo bez kolebanja odstraniti.

Kod upotrebe tih znakova nailazimo na pojave koje se ne slažu s muzičkom bazom neumskog sistema. Jednočlani znak punctuma, koji označava ponižavanje glasa treba da približno odgovara znaku virge koja označava dizanje glasa, i zato su oba ova znaka u zapadnom sistemu najbrojniji u odnosu na ostale znakove. Međutim u Kijevskim listićima punctum (gravis) dolazi u odnosu na virgu (akut) vrlo rijetko, tako da bi ispalo da će celebrant koji bude pjevao tekst, cijelo vrijeme samo podizati glas — grlo ne bi izdržalo!

Još je nezgodnija situacija s dvočlanim clivisom koji bezuslovno označava kombinaciju od dvije note — dizanje i spuštanje tona na istom slogu. Baš taj znak najčešće dolazi nad konačnim ѣ koji je bio nefonetski. Kako bi nad tim bezglasnim mjestom mogao celebrant izvesti clivisnu modulaciju melodije?

Navedeni razlozi primoravaju nas da se pridružimo Pešikanovom mišljenju da je vrlo smjelo ne smatrati znak ˇ u Kijevskim listićima za znak akcenta (uz izvjesna ograničenja u smislu Kuljba-kinovih, Trubeckovljevih i Pešikanovih primjedaba), kao i poricati njegovu neposrednu vezu s grčkim grafičkim sistemom iz kojeg su preuzeti i znakovi spiritusa, i gravis, a prema Koschmiederu i znak ekfonetskog apostrofa. Mislim da nemamo prava smatrati napore najvećih autoriteta na području slavenske lingvistike — Karinskog, Grunskog, Vondraka, Kuljbakina, Jagića, Weingarta, Trubeckog — za besplodnu igru s rješavanjem lingvističkih rebusa, već da moramo u znakovima Kijevskih listića gledati sistem prozodijskih znakova preuzet iz Vizantije, ali stvaralački prilagođen prikazivanju posebnih svojstava slavenskog izgovora. Treba da se samo postavi pitanje koje je pokrenuo Trubeckoj: koji su bili razlozi da se prvobitni sistem akcenata u slavenskoj azbuci izgubio tako brzo da već u XI vijeku nalazimo u staroslavenskim rukopisima tek najmutnije tragove tog sistema?

Spomenuli smo već mišljenje Karskog da se bilježenje akcenata nije udomilo u slavenskim tekstovima zato što je već u IX—XI vijeku akcentuacija u raznim slavenskim jezicima bila različita. Mišljenje Trubeckog je baš obrnuto. Čuvanje akcenata na češkom terenu on objašnjava time što se ovdje akcentuacija najranije udaljila od praslavenske i da se baš zbog toga ovdje ukazala potreba da se za celebranta sačuvaju oznake kako treba izgovarati tekst s obzirom na naglasak i kvantitet slogova. Čini se da je ovo objašnjenje bliže istini. Nasuprot navedenoj pretpostavci Karskog treba da naglasimo koliko je jednoličan naglasak u južnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima u staro doba. Kao što pojci u srpskim crkvama i sada vrlo često naglašavaju crkvenoslavenske tekstove prema sadašnjem srpskom izgovoru bez obzira na akcente postavljene u štampanim crkvenim knjigama, tako, pa vjerojatno i u još većoj mjeri u staro doba, crkveni ljudi su čitali te tekstove naglašavajući ih prema svom osjećanju izgovora. Sa tog gledišta napisani akcenti bili su im ili potpuno suvišni, ili — ako su se takvi znaci postavljali prema nekom vještačkom pravopisnom šablonu (kao naprimjer »znak nenaglašenosti« u Kijevskim listićima) — onda su izgledali kao grafičko opterećenje teksta koje može samo zbuniti čitaoca ili recitatora. Zato je grčki prozodijski sistem akcenata koji je vjerojatno bio uveden u slavensku azbuku zajedno s drugim nadrednim znakovima, titlama i spiritusima, vrlo brzo bio napušten, možda već prilikom formiranja ćirilske azbuke.

S istog gledišta i kasnije obnavljanje sistema akcentuacije u tekstovima XIV vijeka moglo je da se promatra ne samo kao rezultat težnje formalnog podražavanja grčkoj grafici, već i kao zadovoljenje izvjesnih potreba fonetske prirode. U to se doba, uslijed završenog procesa opadanje poluglasnika, utvrđuju bitne promjene u načinu naglašavanja koje su dovele do značajnih razlika u izgovoru na području raznih dijalekata, a još više kod raznih slavenskih jezika, te se morala osjetiti opasnost od kvarenja smisla crkvenih tekstova u zavisnosti od mjesnih specifičnosti izgovora. Baš taj razlog izričito navodi Konstantin Filozof kao osnovni za potrebu strogog utvrđivanja pravila za upotrebu nadrednih znakova.

*

Rekli smo da u nadrednim znakovima Kijevskih listića vidimo prvobitni sistem prozodijskih znakova koji je slavensko pismo preuzelo iz grčkog pravopisa zajedno s titlami uz stvaralačko prilagođavanje tog grčkog sistema za prikazivanje posebnih svojstava slavenskog izgovora. Da je to bilo zaista stvaralačko prilagođavanje vidimo prije svega na *spiritusima*. Treba imati u vidu da se u grčkom jeziku u IX vijeku već izgubila razlika u aspiraciji početnih vokala i da je razlikovanje spiritusa ostalo samo kao tradicionalna pravopisna obaveza za školovane gramatičare. Prema tome kod prenošenja ovih znakova u slavensko pismo trebalo je da se pronađe neki razlog koji bi opravdao njihovo funkcionalno razlikovanje. Spiritusi se u Kijevskim listićima javljaju redovno na početnim vokalima; dolaze u starinskom obliku grčkih rukopisa VIII—IX vijeka $\text{—}i\text{—}$; upotrebljavaju se dosljedno s razlikom da se laki spiritus stavlja iznad ϵ , ϵ , i α , a teški nad \circ , σ , i κ . Sličan arhaički oblik (pored mlađih oblika) imaju spiritusi u Sinajskom trebniku, a funkcionalna razlika kod upotrebe teškog spiritusa — , \circ i σ , a lakog nad drugim vokalima, zapažena je u Svjatoslavovu izborniku 1073. god., prepisanom s predloška Simeonove škole. Kod tumačenja ove pojave Grunski je upozorio da slova ϵ , α i α iznad kojih dolazi laki pridah, u ćirilici na početku riječi dolaze jotovana, pa je zaključio da se »lakim spiritusom htjela prikazati mekoća, odnosno zatvorenost izgovora vokala, a teškim — tvrdoća, izvjesna širina izgovora vokala« (str. 33). Ovo je posljednje naišlo na prigovore Tomsona, Ljapunova i Kuljbakina, koji su upozorili na nezgodnost povezivanja zatvorenosti s mekoćom a otvorenosti ili širine izgovora sa tvrdoćom, te na neopravdanost identifikovanja mekoća i jotovanja. Međutim ostaje mjerodavna prva

konstatacija da slova **ѣ**, **ѧ** i **Ѧ** u ćirilici imaju paralelne jotovane oblike, dok **ѡ**, **Ѣ** i **Ѧ** (kao i **ѧ** koje već samo predstavlja meki glas) nemaju paralelnih jotovanih oblika. Najprirodniji je zaključak iz toga da je u prvobitnom prozodijskom sistemu slavenske glagoljske azbuke laki spiritus bio određen za obilježavanje sposobnosti dotičnih vokala za jotovanje na početku riječi, dok se teški spiritus stavljao nad ostalim vokalima. U kasnijim slavenskim tekstovima znak lakog spiritusa najčešće dolazi za obilježavanje jotovanja i u sredini riječi, pa se ova njegova funkcija posve prirodno može izvesti iz navedene prvobitne funkcije lakog spiritusa u ćirilometodskom pravopisnom sistemu.

Očevidan je i promišljen rad kod prilagođavanja sistema grćkih akcenatskih znakova za prikazivanje slavenske fonetike. To se vidi prije svega na pitanju *obilježavanja dužine* izvjesnih slogova, koja se jasno isticala u slavenskom jeziku, dok se u grćkom kvantitet vokala već odavno izgubio, te je razlikovanje upotrebe **ω** i **ο**, **η** (koja se već izgovarala kao **ι**) i **ι** ostalo samo formalno pravopisno pravilo za školovane ljude. U grćkoj su gramatici postojale tri akcenatska znaka — akut, gravis i circumfleks, pa su za njihovu upotrebu postojala određena pravila, formirana još u starom vijeku. Među tim znacima circumfleks nije bio znak dužine, već znak naglasaka na dugom posljednjem ili preposljednjem slogu. U Kijevskim listićima nalazimo za obilježavanje dužine poseban znak koji označuju kao circumfleks okrenut nagore **˘**. Nama se ne čini da bi se on mogao smatrati za grafičku varijantu obićnog cirkumfleksa, jer za to nije bilo potrebe i jer toga nije bilo u grćkom pismu : circumfleks je ostao kao znak naglasaka uz njegovu formalnu upotrebu u smislu grćkog kalupa ; luk nagore — samo znak dužine za specifićku potrebu slavenskog pravopisa. On se u izvjesnim slućajevima mogao pojaviti i na slogovima na koje je padao naglasak (pogotovo nad jedno-složnim rijećima), ali u vrlo velikom broju primjera on dolazi nad očevidno nenaglašanim slogovima, a nema nijednog slućaja kad bi se on pojavio nad kratkim vokalom.

Nad nenaglašanim slogovima: **НАМѢСТѢНІКЪ**, **НАСЛѢДНІКЪ**, **ЗАКОННІКА**, **МЖЧЕНІКА**, **ХОДАТАИЦЮ**, **ІНОКОСТІ**, **ХВАЛЖ**, **ОЧНИЧЕНІИ**, **ПРОТИВІАЦІХЪ**, **НЕБЕСЬСКЪНІА**, **ВЪЖАЛОВЕНЪНІА**, **ВЪЧАНЪМЪ**, **ТЪМЪНЪНІХЪ**; **ПРОСІМЪЗ**, **МОЛИМЪ**, **НОСІМЪ**, **ЧЪСТІМЪЗ** **ЗАШЧІТИ**, **ВЪЗДРАЎСТЕТЪ**, **ОУТЪЛЖЕ**.

U pet slućajeva luk dužine dolazi na rijeći koja ima na sebi još i akcenatski znak na naglašanom slogu: **ВЪНШНІМН**; **ПРІМІ** i **СВЪТІ** — imperativ s naglaskom na ultimi ; kod **ЧЪСТНІГО** naglasak bi mogao

biti na penultimi, ali stoji na korijenu; kod **вѣсеомогъи** akut ističe prvi dio složenice, u drugom njenom dijelu ističe se dužina penultime.

Na jednosložnim riječima nalazimo luk dužine 7 puta: **сѣмъ** i **сѣмъ**, **тѣмъ**, **сѣмъ**, **плѣнъ**, **сѣтъ**, veznik **ѣ** i složenica **ѣмъже**.

Samo u 6 slučajeva luk stoji nad naglašenim slogom: **тоузімъ**, **тоіѣзе**, **подѣсь**, **прѣсно**: **слоуѣжъбъи**, **тѣкъиже**. Kod posljednje dvije riječi luk dužine stoji na proparoksitoni gdje grčki pravopis uopće ne dopušta pojavu circumfleksa.

Međutim, kao što je spomenuto, u više slučajeva nalazimo u Kijevskim listićima da se dužina obilježava akutom. Najtipičniji je primjer — paralelni oblici **очнишченіе-издрѣшненіе** ali nalazimo i mnogo drugih slučajeva nesumnjive upotrebe akuta za oznaku dužine, kao što su gen. sing. **мъчениѣк**, **очишченіѣк**; **спасеніе**, **сздравіе** — acc. sing.; **издрѣшненіѣк** acc. plur.; **(да)рованіѣмъ**; **обѣцѣніѣк** (prvi akut obilježava naglasak); **вѣчѣніѣк**. Osobito su karakteristični primjeri sa dva akuta na istoj riječi, gdje jedan znak obilježava naglasak, a drugi dužinu kao što je kod **обѣцѣніѣк**, **очишченіе**. Ovo očividno svjedoči da je pisar osjećao naglasak i dužinu kao dvije različite nijanse isticanja izvjesnih slogova u izgovoru riječi, ali nije bio uvijek siguran u grafičkom razlikovanju tih nijansi, pa je iz toga nastalo funkcionalno miješanje ta dva znaka, koja su prvobitno bila određena za različite funkcije.

Kad govorimo o prilagođivanju grčkog prozodijskog sistema na slavensko pismo, treba da vodimo računa o potrebi razlikovanja tri posebne stvari: 1) grčko pravilo koje je nekada odgovaralo fonetskim svojstvima grčkog jezika i koje bi trebalo da se formalno primijeni na analogne pojave u slavenskom jeziku; 2) posebna svojstva slavenske fonetike koja bi se mogla obilježavati većom ili manjom funkcionalnom izmjenom za upotrebu pojedinog grčkog znaka i 3) specifične pojave slavenske fonetike koje su tražile uvađanje novih grafičkih elemenata. Ako je u Kijevskim listićima u odnosu na znakove aspiracije djelovao drugi momenat, a u pitanju obilježavanja dužine sa cirkumfleksom nagore — treći, to je u odnosu na znakove za naglasak, po svom izgledu u najvećoj mjeri djelovao prvi način formalnog prilagođivanja grčkog pravopisa s osobitim obzirom prema mjestu za smještaj različitih vrsta znakova. Ako uzmemo slobodu da se za trenutak prenesemo u psihologiju stvaralaca prvobitnog slavenskog pravopisa i da imamo pred očima »akademski autoritet« sv. Ćirila kao filologa, moramo pretpostaviti da on jednostavno nije mogao odrediti mjesto bilježenja grčkih prozodijskih znakova na

drugi način nego kako je određivala grčka gramatika. Kad bi u njegovom slavenskom tekstu gravis došao na neki ne-posljednji slog, a circumfleks. na proparoksitoni, grčka akademska sredina koja je trebala da na neki način sankcionira Ćirilovu slavensku azbuku i pravopis, sigurno bi mu predbacila nezgodnost kršenja uobičajenih normi grčke gramatike. Zato nam se čini da je u odnosu na akcentatske znakove potpuno opravdano tumačenje Karinskog koji vidi u načinu njihove upotrebe u najvećoj mjeri podražavanje grčkom kalupu.

Znak *gravisa* u K. l. Trubeckoj karakteriše kao »znak nenaglašenosti«. Ne mislim da bi taj izraz bio zgodan: u jednu ruku on ne stoji nad svakim nenaglašenim slogom (što bi opravdavalo takvu karakteristiku); u drugu ruku on i u grčkom jeziku obilježava nena-glašenost kad stoji nad članom u imeničkoj deklinaciji, nad veznikom, uopće nad jednosložnim riječima. Važno je da se gravis ovdje kao i u grčkom pravopisu upotrebljava samo na posljednjem slogu. U K. l. on dolazi uglavnom nad jednosložnim riječima koje ne završavaju rečenicu, i to dosta konsekventno: nad veznikom Δλ. 7 puta, nad $\dot{\iota}$ 4 puta, nad zamjenicom нѣи 16 puta (1 put нѣи), po 1 put nad zamj. сѣ, тѣ, тѣа i veznikom нѣ. U 4 slučaja dolazi na posljednjem slogu višesložnih riječi: 2 puta na mjestu naglasaka — марнi i glag. prilog чѣстѣацѣ; u dva druga slučaja u funkciji akuta za obilježavanje dužine — напалънѣи, небѣсѣцѣи. Iako Grunski upozorava da se gravis mogao upotrebljavati ne samo kao grafičko podražavanje grčkom, već je mogao da ima i značaj logičkog akcenta (нѣсѣ — u smislu kasnije »kendeme«), ipak u odnosu na navedene primjere mora da se konstatuje formalna primjena grčkog pravopisnog pravila.

Akut dolazi na raznim slogovima, prvenstveno na baritonim, kako na kratkim tako i nad dugima, pa kao što je rečeno, ponekad zamjenjuje znak dužine na neakcentovanom slogu gdje se ta dužina toliko isticala da je zasjenjivala naglasak (osobito u sufiksu imenica na *ije* iz ѣјѣ). Međutim redovno označava naglasak: Кліментѣ, Кліментоу, Пѣтроу, апѣстолау — prema grčkom predlošku; вѣра; gen. s. — лѣта, тѣлѣ; молѣтѣж acc. s.; образѣмъ instr. s.; gen. pl. силѣхѣ, (pored силѣ); acc. pl. силѣи. Za oblik силѣж Kuljbakin ukazuje da bi u češkom (siloiu > silou) na tom mjestu mogao doći naglasak, dok u srp.-hrv. treba da označuje dužinu (sa silom); нѣсѣ, нѣмъ, нѣи (pored нѣи); нѣшѣ, нѣше, нѣшихѣ, нѣшимъ, нѣшѣ, нѣшими: вѣсѣхѣ i вѣсѣхѣ: твоѣхѣ, твоѣж. Za oblike своѣж, твоѣж, твоѣхѣ, твоѣмъ, твоѣѣ, као i за тѣе,

тѣк⁵, pretpostavlja se vjerovatnost varijanata (kao u čak. mòjega, mòjemu — mojegà, mojemù i rus. moemu — po móemu); вѣишии́ми, рѣснотіенънаѣ, отъпа́дшиа; oblike дѣстоини nom. pl. i дѣстоинѣ acc. pl. Pešikan opravdava primjerima dōstojan, pristojan, dōstizhan; kod вѣсемогъи́ i вѣсемогъи́ pored obilježavanja dužine ili naglaska u drugom dijelu složenice obilježen je i naglasak na prvom dijelu (isp. вѣсиа), što često dolazi u rukopisima XIV vijeka; (kod вѣчнаѣ, — dužina po kontrakciji); ѣсмѣ, вѣнмѣмѣ, вѣсѣлиши, дѣстѣитѣ, зашчи-тѣтѣ; прѣсимѣ², мѣлимѣ; дѣзѣ², подѣзѣ³, отъдѣзѣ; оутврѣдѣ, сѣтворѣ, зашчитѣ, свѣтѣ, призрѣ, отѣмѣ; очѣсти, постѣки, оуслѣиши; помѣлова — nesumnjivi primjeri pravilnog naglaska. Kod ѣси⁵ Kuljbakin pretpostavlja odstupanje pod utiskom oblika 3. lica — jĕst, isp. kajkav. jĕsi; za наследѣвати ukazuje da kod glagola ove klase akcenat nije uvijek bio na prvom slogu (isp. rus. gorevát’); za чѣстѣице upozorava da je kod part. prez. akcenat i u praslav. doba padao na posljednji slog (isp. rus. idući).

Što se tiče *circumfleksa* koji je očevidno prenesen iz grčkog prozodijskog sistema, i tu vidimo formalnu primjenu grčkog pravila o njegovu smještaju na oksitonom ili paroksitonom slogu, prvenstveno nad dugim vokalom koji je postao kontrakcijom ili ima izgled diftonga.

Nad velikim jusom: вѣѣдемѣ, вѣѣди.

Nad jotovanim malim jusom u gen. sing. ž. r.: мариѣи, в(ого-родни)циѣи, мѣченициѣи, пициѣи; блаженѣниѣи², прѣдрагѣниѣи, невѣскѣниѣи², тѣоѣиѣи.

Nad kontrahovanim оу: блаженоуѣмоу.

Nad ѣ na krajnjem slogu: милѣстивѣи, довѣчѣниѣи⁵, принѣсенѣи⁵, свѣѣтѣи; ѣи u gen. pl. ž. r. — kontrahovano заповѣдѣи.

Nad krajnjim ѣи u instr. pl. грѣхѣи², тѣлесѣи; acc. pl. нѣи², силѣи, причѣастѣниѣи; gen. sing. причѣдѣѣѣи, Фѣлицѣтѣи.

Nad ѣи u gen. pl. pridjeva: свѣѣтѣиѣи², невѣскѣниѣи², чѣстѣиѣи², прѣподѣвѣниѣи², правѣдѣниѣи²; dat. pl. — поганѣскѣниѣи².

Nad ѣи u instr. pl. pridjeva — свѣѣтѣиѣи.

Nad krajnjim і u imperat. — приѣи - приѣи - приѣи (NB), призрѣи; kod predloga рѣдѣи; dat. sing. pridjeva свѣѣтѣи.

Najzad, tajanstvena dosljedna upotreba ^ nad krajnjim ѣ u genitivu plurala: грѣхѣ, мѣченикѣ, анђѣлѣ, апостолѣ; дѣкѣ, силѣ; неприятели. Da li se ovdje zaista krajnji poluglasnik osjećao drugačije nego u svim drugim gramatičkim oblicima, kao što su mislili Grunski i Vondrak? (Poluglasnik je naime izgubio dužinu, ali u IX vijeku nije još bio izgubio izvjesnu glasovnu vrijednost — inače se sv. Ćiril i Metod ne bi dosjetili da ga bilježe iza konsonanta na kraju riječi.) Ili se ovdje (prema Jagiću) htjelo da pokaže razlika između genitiva plurala i nominativa kod istog oblika u muškom rodu, pa se to proširilo i na ženski i srednji rod, gdje to nije bilo potrebno zbog razlike u oblicima? U svakom slučaju primjena cirkumfleksa na kraju riječi za obilježavanje genitiva plurala morala je nastati po ugledu na grčki kalup, gdje se isti padež najčešće ističe pojavom cirkumfleksa.

RÉSUMÉ

LES ACCENTS OU NEUMES DANS LES FEUILLES DE KIEV?

Ayant reçu des Grecs leur alphabet les Slaves ont admis en même temps leur système des signes diacritiques. Les abréviations empruntées s'accordaient complètement avec les règles de l'orthographe grec. Les signes d'aspiration ont été modifiés et reçu de nouvelles fonctions qui correspondaient à la phonétique slave. La question des signes prosodiques est plus compliquée. Ce ne sont que les Feuilles de Kiev où se trouvent des signes diacritiques que l'on pourrait considérer comme des accents. Il existe deux hypothèses principales relatives à ce phénomène: la théorie des accents et celle de la notation musicale, dont chacune en deux variantes relatant la provenance de ces signes diacritiques — de Byzance ou d'Occident.

La théorie des accents présentée par Karinsky, Grunsky et Vondrak, considère les signes ^ et ` comme les accents et les ˇ et ^ comme les signes désignant la quantité des voyelles. Karinsky et Grunsky les font ressortir du système prosodique byzantin, tandis que Vondrak fait remonter leur provenance à la tradition de l'ancienne graphie de la Haute Allemagne. Cette théorie, notamment sa variante grecque a été acceptée par Kulbakin, Ljapunov et Jagić, plus tard par Trager et enfin systematisée par Troubetzkoy.

Contrairement à la théorie des accents les signes des Fs de Kiev selon Fortounatov auraient pu représenter la notation musicale. En développant cette hypothèse et considérant ce texte comme prose rythmique, Sievers a construit la théorie des neumes de la provenance occidentale, analogue à la notation musicale de la «Confession de Bamberg». La conception du texte des Fs de Kiev comme un monument de la prose rythmique a été acceptée par Weingart, mais il a mis ces signes en rapport avec la notation ekphonétique byzantine. Koschmieder en 1940 accepta l'hypothèse de Weingart, mais en 1954 sous l'influence de «Sacramentaire MR 126 de Zagreb», édité par Vidaković, il fait remonter ces signes au plus ancien système de la notation musicale latine.

Nous acceptons volontiers l'opinion de M. Pešikan qui pense qu'il serait très audacieux de ne pas considérer de nombreux exemples d'emploi du signe ˇ pour les mots accentués. En outre, selon le principe syllabique de la notation musicale, les neumes devraient être placés sur chaque syllabe, ce que l'on ne trouve pas dans les Fs de Kiev. Au plus, le système occidental des neumes omettant de certains neumes primaires, de même que les neumes composés et spéciaux, serait ici très simplifié. Enfin, il serait impossible d'expliquer de quelle façon le signe «clivis» pourrait être placé sur la semi-voyelle finale qui n'était pas phonétique de sa nature.